

ראשיתו של ההומור בספרות הילדים שלנו

אוריאל אופק

שנים רבות היתה ספרות הילדים שלנו רצינית, כבדת-ראש, מלאה מוסר-השכל; אולי כדי לקיים את הפסוק בתהילים: "אשרי האיש אשר... במושב לצים לא ישב". ומי שחיפש להלוחית של הומור בספרי הילדים שיצאו בתקופת ההשכלה, יכול היה למצוא אותו, לפעמים, מסתתר בתוך משלים או במדורים אחרים, כאשר גם לו - להומור - נועד כמובן תפקיד חינוכי-מוסרי. אגב, מגמה זו, של רצינות וכובד-ראש, היתה משותפת לרוב ספרי הילדים בעולם עד אמצע המאה התשע-עשרה: החינוך הוא עניין רציני מאוד ולכן ברור שגם...

על סף המאה ה-19 (ליתר דיוק בשנת 1802) הופיעה בווינה המקראה העברית המודרנית הראשונה לילדים, הלא היא "לימודי המישרים" מאת י"ל בן זאב. בין השירים הכלולים בה - שהם, אגב, שירי הילדים הראשונים בשפה העברית! - מצוי גם שיר על עולם הילדות, הפותח בבית שהיה מפורסם מאוד בשעתו:

אנחנו ילדים רכים וצעירים,
שמחים וחדים, רוקדים כשעירים,
תדווה וצחוק ולראות בטובה... (וכו')

והנה מה מוזר: אף-על-פי שבן-זאב הכריז כי השמחה והצחוק הם-הם הילדות האמיתית, לא נמצא בסיפורו שום הומור של ממש; רק פה ושם נוכל לאתר בספר כמה משלים ופתגמים סטיריים, כגון המשל על האדם שבא להתארח אצל ידידו ושוכח לעזוב:

יום ראשון - אורח; יום שני - טורח; יום שלישי - סורח...

מעט יותר הומור ניתן למצוא במקראה "גן שעשועים" מאת אהרן רוזנפלד, שהופיעה בוורשה לפני 100 שנה בדיוק. במקראה זו, שבישרה את ראשיתה של ספרות-ילדים עברית בעלת ערכים אמנותיים, נכללו בין השאר כמה עמודי הלצות, שהוכתרו בכותרת "הוללות ושכלות". ההלצות האלה נכתבו, כמובן, בסגנון נמליץ מאוד, העשוי לבדח אותנו ה י ו ם אולי יותר מן הבדיחה עצמה. הנה אחת ההלצות האופייניות מתוך "גן-השעשועים":

בהיכל נחמד ישבה אחת מנשי הפרתמים עם בתה היפה והפתיה, ויהי היום ותבוא האם לחדר בתה ותמצא אותה עומדת לפני הראי בעיניים עצומות.

- "מה תעשי, בתי?" שאלה האם בתמיהה.
- "נפשי נכספה לראות" - ענתה הבת, "את חזות פני בעת אישן..."

כדיחות אלה היו, כמוכן, מיעוט מבוטל בתוך הספר, והילדים היו צריכים להיות כמעט בלשים כדי לגלות אותן. ילדי ישראל צריכים היו לחכות עוד שתיים-עשרה שנה, עד להופעתו של ספר ההומור הראשון שנכתב למענם.

אולי אין זה מקרה שהספר הראשון שהוא כולו על טהרת ההומור הופיע בארץ-ישראל ולא בגולה - ללמדנו, כי רק כשהתחילו ילדי ישראל להיות חיים טבעיים בארצם וליהנות מילדות נורמלית - היתה השעה כשרה לתת בידם ספר קריאה שכולו צחוק ומהתלות.

הדבר היה לפני תשעים שנה, בעיצומה של העליה הראשונה. שניים מראשוני המורים הצעירים והאידיאליסטיים, שלימדו את ילדי המושבות עברית בעברית, ישבו אז לחבר את ספרי הלימוד הראשונים שהופיעו בארץ-ישראל. השניים - דוד יודלביץ' מראשון, לציון ויהודה גור-גרזובסקי, שלימד אז כעקרון - הוציאו סדרה תלוצית של ספרי לימוד למקצועות השונים שקיבלה את השם המשותף "בית-הספר"; ועם הופעת חמשת ספרי הסדרה ישבו השניים לחבר ספר שישי, בשם "שעשועים לילדי בית-הספר" - שניתן כפרס או שי לתלמידים שסיימו את שנת לימודם. לאמור - ספר שעשועים עדיין לא יכול היה להיות ספר מן המניין, אלא מעין אזור יוצא דופן, שניתן כפרס או "סוכריה" לילדים.

אגב, לשם הספר נוספה כותרת-משנה ארוכה, בנוסח המזכיר שער של ספר-מוסר קדום, המודיעה כי נכללו בו "משלים ומליצות, להבין לבערי בני ישראל אמרי בינה, חכמה ומוסר, דברי חכמים וחידותם"... משפט זה עשוי אולי להטעות, שכן אין בספר חכמה ומוסר, וגם לא דברי חכמים וחידותם. ב־50 העמודים שלו אנו מוצאים חמישים אנקדוטות, סיפורים קצרים ומבדחים ומשלים משעשעים. כדאי להוסיף, שבהוצאת הספר הזה מילאו המחברים אחר ההחלטות החשובות של המורים, שהתכנסו שנה קודם לכן לאספה והחליטו, בין השאר, שיש לתת דברי צחוק לתלמידים...

כן - גם על כך דנו ראשוני המורים בארץ! וכיוון שמדובר בספר-פרס, הקפידו העורכים על צורתו האסתטית. הוא נדפס בפורמאט מיוחד, על נייר משובח וכאות נאה, וכל עמוד מוקף במסגרת דקורטיבית.

הסיפורים והאנקדוטות לוקטו, רובם ככולם, ממקורות אירופיים - אך גרזובסקי ויודלביץ' השתדלו, בשעת התרגום-העיבוד, לתת להם צביון עברי ברור. בין גיבורי האנקדוטות אנו מוצאים את יונה המפליג לתרשיש, את אלקנה וחנה אשתו, את הילדים אפרים ומנשה, את שלמה המלך ואפילו את דבורה הנביאה. הלצה שהיתה קשורה במקורה בקפיטן קוק למשל, העבירו העורכים אל התייר בנימין, שהקיף שלוש פעמים את כדור הארץ, עד שנהרג בידי הפראים; "ואשת כסילות אחת ישבה בין הקרואים ותשמע את דברי שמעון ותשאל לאמור: מתי נהרג בנימין - במסע השני או השלישי?"

לכל ההלצות והאנקדוטות שבספר ניתנו כותרות שנלקחו מפסוקי תנ"ך, וגם הסגנון שלהן מקראי טהור. הנה, לדוגמה, הלצה אופיינית, שהכותרת שלה היא - "אל תבט אל מראהו" (עמ' 4):

ויהי בעלות חירם מלך צור על כסא מלכותו, וישלח אליו שלמה מלך

ישראל את בניהו שלישו לכרכו. ובניהו מלא רוח חכמה, אך שער זקנו טרם יצמח, כי צעיר לימים היה.

וייהי כראות חירם את בניהו ופניו כפני נער, וייהר לחירם מאוד ויאמר:
"המבלי אין זקנים בארצך בחר אדונך בנער לשלח אלי?"

ויען בניהו ויאמר: "לו ידע אדוני כי אתה בוחר בזקן מחכמה - ושלח אליך את התיש".

הבדיחות ברובן משעשעות, ועם זאת מסתתר ברובן גם רעיון שנון או מוסר השכל, וכפי שנוכחנו ניתן ליהנות מהלצה אפילו אם היא כתובה בסגנון תנ"כי. אבל לא כך חשב המבקר הפדגוג י"ל בן־דוד, שפירסם ב"המליץ" רשימת ביקורת על הספר, בה לגלג על העובדה שכל ההלצות והאנקדוטות מתחילות באות ו"ו: "אם ידמו הסופרים הנכבדים בלבם" - כך כתב - "כי בווי העמודים האלה הם משוים חן והדר על דבריהם, ידעו נא אפוא כי אצלנו לכל הפחות (ז"א במזרח אירופה) ישחקו רוב הקוראים על התמונה המחירה הזאת...".

הספר "שעשועים" היה, כאמור, יוצא דופן עדיין בספרות הילדים שלנו, ואף־על־פי שנועד בעיקר לכדר את הקוראים הצעירים, בכל זאת נוספה לו גם מטרה חינוכית, כפי שכתבו המחברים בשער - "להבין לנערי ישראל אמרי בינה, חכמה ומוסר". כלומר - גם ההומור המוגש לילדים צריך להיות חינוכי או דידקטי.

עברו עוד ארבע שנים, עד שסופר עברי נודע קם ותבע לתת לילדי ישראל ספרות משעשעת, הנקיה ממוסר השכל. הסופר היה ישראל חיים טביוב, שערך לפני 70 שנה את העיתון היומי הראשון והיחיד לילדים, "החבר": והיה זה הוא שכתב בשנת 1896 - לפני 86 שנה - דברים מפורשים אלה:

"יקראו נא הילדים את הסיפורים והמשלים המשעשעים ונניח להם לערוך את המוסר לפי טעמם הם. ואם חס וחלילה לא יוציאו להם כל מוסר, כי אם פשוט יתענגו על המעשיה היפה ועל השיחות המבדחות - חלילה לנו להאשימם בטמטום המוח... כי הלא ילדים הם, ואשרי הילדים שלא הזקינו בילדותם ושלא חידדו את שכלם במחקר ופילוסופיה...".

דברים אלה, שהיום הם נראים לנו מובנים מאליהם, היו אז בבחינת חידוש וכמעט מרידה במוסכמות ועוררו פולמוס ער על דפי העתונות. אבל טביוב היה לא רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים; ואפשר, ללא היסוס, לראותו כחלוץ ההומור בספרות הילדים שלנו. בהיותו בן 38 פירסם טביוב - שכבר היה אז פיליטוניסט מפורסם - את ספרו הראשון לילדים, שהיה גם הספר הפופולרי והנפוץ ביותר בשעתו. כוונתי למקראה "עדן הילדים", שהכילה - כתיאורו של יעקב פיכמן - "שלל צבעים עליזים של סיפורים, כתובים בסגנון רענן וצוהל ומלא הומור - מה שהיה יקר ונדיר כל־כך בימים ההם!".

120 הספורים הקצרים שב"עדן הילדים" מתארים ברובם את חיי הילדים בבית וברחוב, בבית־הספר ובחצר, בחול ובחג. ואף אלה שרובם שאובים ממקורות לועזיים, הצליח טביוב להעניק להם צביון עברי או יהודי. הוא "גייר" את החגים, העניק לגיבורים שמות עבריים ואף העביר כמה סיפורים שמקורם אירופי אל

תקופת המקרא. הנה, למשל הסיפור המשעשע "המלך שלמה בילדותו", המציג את בנו הקטן של דוד כילד שאינו רוצה לאכול, עד שיום אחד אמר יואב בן צרויה לבת־שבע, האם הדואגת: "הרשיני נא לנסות כוחי בילד קשה העורף..."

מה, לדעתכם, עשה יואב? הוא הסתתר מתחת לשולחן, וכשאמר שלמה כדרכו "לא אוכל את זה!" הרעים פתאום באוזניו קול חזק ונורא: "אכול מיד - ולא!"... נבהל שלמה מאוד, כי חשב שקול משמים הוא, ואכל את אשר שמו לפניו, ומאז לא הוסיף עוד לומר "לא אוכל את זה..." הנה כך הסיר טביוב את מחלצות הקדושה מן המלך בונה המקדש, כאילוף ביקש לרמוז תוך קריצה שובבה: ראו, ילדים, אפילו המלך החכם מכל אדם היה פעם ילד כמוכם, שלא אהב כל כך לאכול..

וכך אנו מוצאים ב"עדן הילדים" סיפור על מלך משועמם שמפקח כל היום, עד פתאום התחיל לצחוק ולא הפסיק. או מעשה בילד ששמע כי עברה חצי שנה מאז התחילה אחות חברו הקטנה ללכת, וקרא: "א, אם כן היא עתה רחוקה מכם מאוד..." ועוד ועוד, ועוד - ממש עדן לילדים...

הספר היה חידוש של ממש בספרות הילדים שלנו, ואין פלא שזכה לשבחים נלהבים בעיתונות ולתפוצה חסרת תקדים. הוא נדפס בעשרות מהדורות והיה, כאמור, המקראה הנפוצה (וגם הפופולרית והמהנה!) ביותר בזמנו. גם ביאליק סיפר, בהרצאה שנשא בשנת חייו האחרונה, ש"עדן הילדים" לטביוב היה, כלשונו, "המלה האחרונה של הספרות המודרנית הפדגוגית". אבל כשהזכיר ביאליק את תוכנו המשעשע של הספר, הוסיף בהסתייגות עוקצנית: "הוא היה כולו מעשה חידודים ובדיחות מתורגמות. אפשר היה לכנות אותו בשם: ספר חידודיחה לילדים..." ביאליק ביקש ללגלג, כמובן, אבל ודאי תסכימו איתי, שכתוך הלגלוג מסתתר גם שבח מסוים: עד ל"עדן הילדים" לא היה לנו שום "ספר חידודיחה" לילדים...

טביוב חיבר עוד ספרי לימוד ומקראות, ובכולם שיכך קטעי הומור, כפי שכתב: "עולם הילדים נוטה מטבעו לעליצות ולבדיחות הדעת, ועל כן התחשבתי עם נטייתו זו". ואחרון חביב: טביוב היה גם מחזאי, והוא חיבר בין השאר גם את הקומדיה הראשונה לילדים בעברית - "כמקום דרשה" - אשר הוצגה פעמים אחדות ע"י תלמידים. לפנינו מערכון משעשע על נער, שהחליט להחליף את דרשת הכרמצורה שלו במחזה שיוצג לפני האורחים. עיקר תנו של המחזה הוא בדיאלוגים מלאי הומור, שהם אולי ניסיון ראשון להשמיע מעל גבי הבמה העברית שפת ילדים חיה וטבעית (ונא לזכור: המחזה נכתב לפני 80 שנה, כשהעברית עדיין לא היתה שפת־אם ממש!). הנה, לדוגמה, דיאלוג קצר בין אח ואחות, הלקוח מפתחת המחזה:

האחות: הספר יפה באמת. גם מחזה קטן יש בו.

האח: כן, מחזה נחמד מאד. יש בו גם ילד שאינו רוצה ללמוד...

האחות: רעיון טוב עלה על לבי: הבה נערוך את המחזה לפני האורחים. יש במחזה גם אב ואם, יוסף יהיה האב, אני אהיה האם...

- ואני - קרא האח הקטן - אהיה הילד שאינו רוצה ללמוד....

כל הספרים שהזכרתי עד עכשיו כללו, כזכור, יצירות מתורגמות או מעובדות. נכון, היה בהם הומור אבל לא היה זה הומור יהודי מקורי. הסופר ההומוריסט העברי הראשון, שחיבר סיפורים מקוריים מקסימים במטרה אחת ויחידה - להעלות צחוק על פניו של הילד היהודי, היה יוצר שנשכח היום בשם יהודה צבי לוויין. בו אסיים את הרצאתי הקצרה.

לוויין היה מורה ב"חדר" בוורשה, שנהג לתבל את שיעוריו בסיפורים משעשעים. "בכל יום", - כך סיפר אחד מתלמידיו, "כאשר גמר את הלימודים היה אומר לתלמידיו: עכשיו, ילדים, תוכלו ללכת הביתה... אבל באמת הוא לא חפץ שילכו, רק לנסות אותם אמר. הילדים נשארו על מקומם ואמרו: המורה יספר לנו מעשיהו! - טוב, ענה, והתחיל לספר. אבל סוף המעשיה הראשונה הייתה התחלת מעשיה שניה, ובתוך השניה צמחה מעשיה שלישית. והתלמידים הקשיבו, צחקו ולא רצו לעזוב את המורה הנפלא..."

ומסיפורים בעל-פה לא הייתה הדרך ארוכה אל ההדפסה. החל משנות התשעים המאוחרות של המאה הקודמת ועד ערב מלחמת-העולם הראשונה פרסם לוויין שורה ארוכה של סיפורים מלאי הומור עממי, העשויים גם היום לקסום לקורא הצעיר. ההומור שלהם הושגת על שלושה יסודות: מצבים אכסורדיים, סגנון עממי, היונק משפת הדיבור, ואחרון חביב - שהוא אולי העיקרי: אנאכרוניזם משעשע, שישן וחדש משמשים בו בערבוביה. מושפע, כנראה, ממסורת הפורים שפיל, לקח לוויין את גיבורי התנ"ך ושתל אותם בימיו שלו, או לקח כלים ומנהגים מודרניים ונתן אותם בידי גיבורי התנ"ך. וכך, למשל, אנחנו קוראים על רועי יהודה המדליקים מדורה בגפרור וקולים תפוחי אדמה (שהגיעו אלינו, כידוע, מאמריקה); ובסיפור אחר אנו פוגשים שדכנים המתרוצצים בין מתושלח ובין למך, מנסים לשדך בין בנו של זה ובתו של זה ואומרים בשפת ההווה: "לכו מהר, נכתוב את התנאים, ננפץ כוסות ותיבקע הארץ לקול הקורא: מזל טוב! מזל טוב!". ובסיפור המשעשע "נוח בתיבה" אנו פוגשים את נוח האוסף אל התיבה ספרי חכמה ומחלק אותם לשתי מחלקות - ספרי קודש וספרי חול; ובאותה שעה נאספים סביבו אנשי לצון, שאינם מאמינים במבול הקרב, ואומרים לו בלעג: "בוא, בוא, כסיל זקן, אל התיבה! חכה שם עד שימטיר ה' מבול עלינו. אך היזהר לך פן תצא ממנה בעוד אנו חיים על הארץ, כי אז נטביע אנחנו אותך ברוק שבפינו..."

הומור מסוג אחר - שאפשר לכנותו בשם הומור מילולי - אנו מוצאים בסיפורו הקצר של לוויין "שבא וסבא". מסופר בו על שני בניה של מלכת שבא, שבאו למלך שלמה שיפסוק מי משניהם ראוי להיות מלך. ירבעם איש שבט אפרים, המחליף שי"ן בסי"ן, אומר לאורח: "סלום עליך, איס סבא השמחו" וכן שבא, שגם הוא מדבר באופן כזה בדיוק, אבל בלי שיודה בכך, עונה לו נעלב: "מדוע אתה מדבר אלי סי"ס? האם כל אנסי אפרים יהתלו כך באנסים?"...

אבל הסיפור המשעשע ביותר של לוויין - שנוסף על ההומור השופע יש בו גם סגולות ספרותיות-אמנותיות - הוא בעיני הסופר "יקטן ובניו". גיבורי הסיפור הם זוג, יקטן ואשתו יקטנית, שחיו בימי מגדל בבל. הסיפור נפתח בתיאור בלילת הלשונות של בוני המגדל, עד שלא שמעו איש את שפת רעהו. ולמה? כי - "זה פולנית, זה צרפתית, זה צוענית ועוד לשונות שונות ומשונות - מהומה ומכוכה גדולה מאוד..." אחר כך מתוארים נדודי יקטן ואשתו, שנסעו לבקר אצל שלושה עשר ילדיהם, שנפרצו ברחבי העולם, בין השאר הגיעו השניים אל בירת צרפת וכאן אנו קוראים קטע זה, בעמוד 6 בספר (וגא לזכור, הדבר מתרחש בימי מגדל בבל!):

ויהי כנבוא יקטן אל פריז עם זקנו הארוך ועם פאותיו ועם סנדליו ואדרתו הסרוחה עד כפות רגליו, ויראוהו אספסוף הנערים הפוחזים אשר ברחוב ויזעקו סביבותיו ויתקלסו בו. וראש הפוחזים העז גם לגשת אליו ולאחוז בזקנו... עד אשר הצילוהו השוטרים הסוככים בעיר. והדורם לקח אשה בארץ צרפת, ויהי כראות הצרפתית את יקטן ואת יקטנית ותעקם את הטמה, כי לא מצאו הזקנים האלה חן בעיניה. ותאמר אל אישה בשפת צרפת: "האמנם ישבו הפאות והגרבים האלה בביתנו, והצעף עם שני זנבות המטפחת אשר על ראש הזקנה הזאת - ההם ישבו בביתנו??"

כך נדדו השניים מעיר לעיר וככל מקום היו לצחוק, עד שחליטו לחזור לארצם. ההומור בסיפור זה מהול גם בטיפת דמע, בדומה לשלום עליכם, שהתחיל באותן שנים ממש לפרסם את סיפורי הילדים שלו ביידיש. כרוך, שלווין לא כתב את סיפור זה לשם שעשוע בלבד, שכן לפנינו סטירה עוקצנית על פער הדורות, על הבנים המבקשים להיות מודרניים ומורדים במסורת האבות.

כאן המקום לציין, כי ההומור של לווין הקדים את זמנו. הממסד הפדגוגי של אז, ובכלל המבקרים השמרנים, ממש תקף אותו על שהוא מעז לפטם את מוחותיהם של הקוראים הצעירים ב"דברי הבל". אחד הפדגוגים הידועים אז, א"ל ביסקו, כתב בין השאר בתמיהה: "השמעתם, קוראים! ועוד לפני המבול היו שדכנים בארץ, והם דיברו ממש כאשר מדברים השדכנים בזמן הזה... "ואחרי שפירט כל אותן זריות שמצא אצל לווין - מבלי להבין כלל, שהסופר הכניס סממנים אנכרוניסטיים אלה לסיפורים ככוונה - הגיע המבקר למסקנה, כי "לווין סבור, בוודאי, שהוא רשאי לפטם דברי הבל כגון אלה... יען הוא כותב לילדים..."

כל זה קרה, כאמור, בראשית המאה בוורשה. לאט לאט עבר מרכז הכובד של ספרות הילדים העברית ממזרח אירופה לארץ-ישראל. גם כאן, בארץ, היתה ספרות הילדים רצינית בתחילתה, בעלת מגמה לאומית דידקטית, כאשר החיוך וההומור הם כחזקת מיעוט מבוטל... עד שבעיצומה של מלחמת העולם הראשונה נוסדה ביפו הוצאה בשם "ספריה קטנה לילדים", וכחוכרות השבועיות הקטנות שלה נוכל למצוא את יצירות ההומור המקוריות הראשונות, שנכתבו למען ילדי ארץ-ישראל. בין השאר אנו מוצאים בהן סיפור על תפוחים קטנים, הגדלים על עץ בפרדס ומחכים ליום שבו יהיו בני-זהב. הם אינם יודעים, כמוכן, מהו זהב ומחכים חסרי סבלנות לרגע הגדול. הציפיה הזאת מתוארת במתח ממוזג בהומור ילדותי: למראה כל דבר חדש - המים בגומה, הירח בשמים, או הגשם - הם שואלים: האם זה הזהב? וכשהגשם מתחיל לרדת עליהם - הם פורצים בבכי, ממש כילדים קטנים בשעה שחופפים להם את הראש...

הסיפור נקרא "זהב תפוח הזהב". והסופר שכתב אותו הוא לווין קיפניס, היושב איתנו. בקיפניס נפתח, כידוע, תקופה חדשה בספרות הילדים שלנו ובו מסתיימת תקופת הבראשית אשר לה הוקדשה הרצאתי.

הדברים נאמרו בכ"ו טבת תשמ"ג, 11.1.83 במסגרת יום עיון בנושא הומור בספרות ילדים, שנערך במכללה, מטעם מרכז לויץ קיפניס לספרות ילדים.